

עגנון מבקר את המדינה

מאת מנוחה גלבוץ

פרקים של ספר המדינה מצויים בקובץ "ספר ונראה" ספר המדינה מקיף. פתיחה לספר המדינה; פרק אחד - החוטפים; פרק שני - שלום עולמי; פרק שלישי - קליפת תפוח הזהב; הפרק רביעי - על המסים; אין ספק על פי מבנה זה של פתיחה כללית וארבעה ספרים, שעגנון רצה לבדור ביניהן זו מאזרחת. (דרך אגב, רק שתי חטיבות ביצירת עגנון נקראות "ספר"; זו של "פרקים של ספר המדינה" ו"ספר מעשים"). והי, אם כן, יציאת ניקודת על המדינה באמצעות ארבעה פרקים והכריז פתיחה לכל הפרקים. כל פרק הוא סיפור סגור, והוא מאיר פינה אחרת בחיי המדינה. הסיוע כפינות המדינה הוא מעין מטע פסיכופי במדינה המדינית וממשית כאחת (כפרס אם נזכור שחלק מן הסיפורים נכתבו לפני קום המדינה). אין צורך לומר, שבסיפורים הללו מגיים המחבר לעוררת אמצעים הומוריסטיים, סאטיריים ואירוניים באופנים ביצירת רבה והאמצעי המרכזי הוא היתממותו של המספר (והוא מצוי כבר בפתיחה בתוך סגרת פסיכופי.

הפתיחה לספר המדינה: "הסופר מספר שמות שעמד על דעתו ביקש לכתוב בספר את מעשי המדינה, אלא שזו הצליחה לחמוק מן הכתיבה, שכן המדינה משנה פנים וחוזרת ומשנה פנים כל אימת שהמספר בא לכתוב עליה. לשינוי פנים זה ררך מיוחדת המדינה היא. משום רחמי שהפך לגשמיות" אך אם אתה רץ בו בגשמיות, מיד הוא נעשה רחמנות ואם אתה רץ בו ברחמנות הוא חוזר ונעשה גשמיות ואין המספר יכול לכתוב בגלל המעצתה של המדינה מיכולת ההגדרה. לשון אחר, לשון יום יום, אם המדינה היא פגמית גשמית, קשה לכתוב עליה, ואולי דווקא משום נהגות זאת, ואם אתה מתרכז ברחמי, באידיא, מתנפץ החלום אל הגשמיות. כך או כך לא ניתן לכתוב על המדינה. זו ממות המאשנה מרגע לרגע, בלתי נתפסת ואין המספר יכול לספר עליה. אולי משום כך נקראים הסיפורים "פרקים של ספר המדינה", שכן לעולם לא יוכל הכתוב למצוא את המדינה. גם אחרים שיספרו וכתבו עליה, אין המדינה נראית מספורתהם:

"ברדתי רבדי מסיפורים (האחרים) וראיתי שדבריהם דברים פשטיים, מריבים בשבח המדינה ואין המדינה נראית מרומם" (250).

מכאן שאין המדינה נראית מרדדי שבה. המספר אומר המספר על עצמו ועל קשיי הכתיבה של המספר:

"אין בידי להוציא הדברים מידי פשוטם ולהעמידם על בסיסה של השלימות, שאני כפי שידעתם אני כותב אלא מה שעניי ראוות"

כך גם מעין עגנון במקום אחר: "עיקר הצרה בספרות העברית החדשה שהרגש קודם לראייה". אלה למעשה אותם דברים שנאמרו בספר מעשים". ושוב במקום אחר: "הספרות העניקה ראתה תחילה וממראותיה נתרגשה לפיכך אף אנו מתרגשים בשעת קריאה". והביטוי "עניי גרשן שקי, אבנות הסיפור של עגנון, "ספרים פועלים", 1973, עמ' 26, וכן הערה 52 בעמ' 307.

בדברים אלה, במספר לא ספורות ובקטע הספרותי שהבאתי, מצויה קביעה של האני המספר שהוא קרוב ביותר לאני המחבר. כך הם הדברים בכל יצירת המוד והאסירה, כי הכולנה של המחבר נבחרת האובייקט לסיפור הומוריסטי או סאטירי היא המנהג את המספר. כאשר האובייקט הוא סאטירי, לא רק הבחירה היא של מתברטטט, כך גם ה"פנס" האידיא המשתקף ביצירה הסאטירית, ואף אם המספר המיתמם משקף את המספר מחברו. כשההיבט האידיא משתקף, לא ייתכן ריחוק בין מחבר למספר אלא להיפך. המרוק מצטמצם עד לקירבה רעיונית מחולפת. למעשה האני המספר והאני המחבר כסאטיריה אחד הם. אם כך הם פני הדברים, אי אכזרית המספר, אני כותב מה שעניי ראוות. חשובה לכלל יצירתו של המחבר - ולענין "ספר המדינה" מכיוון שדמיונה

לחיתום או אין לשני המספר, שהכתיבה על המדינה בעזרת בעצמותיה דרך אחרת אלא לכתוב מעשיהם של מנהיגי המדינה. מעניינת האידיא התמונית של המדינה כעל-חיים, שתאוי משתנים מרגע לרגע, צומחים ונולדים, מתחלקים ומתרכיבים. המדינה, אם כן היא מעין סלצנת המשנה את פרצופיה, ומכיוון שאין היא נתפסת (וזה מסביר מקומו של "ספר המדינה" מתוך הכרך "ספר ונראה") מחליט המספר שלא לכתוב עליה אלא על אנשיה המנהיגיה. אלא שגם משימה זאת קשה על המספר:

"לפי שאף מנהיגי המדינה פרצופיהם מרובים (... פנים לכאן ופנים לכאן. לפי צורך השקפה וצורך המדינה".

עד כאן המדינה ומנהיגיה הקשיים הנערמים על כתיבת המספר. הייתי מכנה אותם קשיים אובייקטיביים. אבל יש גם קשיים סובייקטיביים. המספר עצמו אין לו רעה קבועה להיכך הוא נטשה (... ונמצא שאני נתון למקום לטעות".

קושי נוסף עומד לו למחבר: "השתדלתי בכל כוחי לכתוב דברים כחזיונות, משהגעתי למסירת השיחות הוכרחתי לשנות מן הסגנון, שרוב גדולי המדינה ודבריה לקחו להם לשון בלולה ומעוררבת ממליצות ישנות שלא עמדו על פירושן האמיתי, ופגמים הם אומרים דבר שפירשוהו הוא היפך כוונתם. ואף לשונם השגורה בורים אף היא בלולה במלים שבדו חבדי לשונות, שכל אחד מהם משתבח ואומר רא כמה מאת כל מלים עשיתי".

מצויה כאן גישה הומוריסטית להסבריהם ללשון העברית כדברים אחרות: השמטת השם אקדמיה, נתינת השם "לשוניה", שיש בו משום הקטנה וולוול בעיקר בנדרשות של קימת "יה", וכך יש לה משמעות המונית על פי צילילה, שהוא ציליל נפוץ, כלומר שינוי השם מוריד את המוסד מארגו רמא של האקדמיה (והעברת שתי האותיות האחרונות שלה למלה לשון) למעמד נמוך והמוני. גם כאן מקום לבחון את יחסו של עגנון ללשון העברית ומכנהיה מצד אחד ולחידושה - מצד שני. וסיכומו של המספר בעניין הלשון:

"ובתבתי את דבריהם בלשוני אני לשון קלה ופשוטה, לשון החירות שקרפם לנו והיא לשון החירות שעתידים לבוא" (252).

גם כאן אתה הקביעות שבהקשר "ספר המדינה" היא אירונית, שכן ההזדהו נמסר כלשון דורות עברו. קביעה זאת יש לה חשיבות לחקר לשונו של עגנון בכלל. זאת ועוד. עגנון רואה את לשון העבר כלשון העתיד ואינו מייחס חשיבות לחידושה של לשוניה - או נכון יותר - האקדמיה ללשון העברית, היא מושא להומדר ולאירוניה החוזרים גם עם סיפורים שבהמשך. כאשר באו אנשי המדינה להזעיק עם "החברה לשוניה", זו לשוניה שממונה על הלשון, שכל חבדיה לושני לשון וממוללי מליון שבקיאים בכל הלשונות. ויש ביניהם חברים שבקיאים אפילו כלשון המדינה" (266) כיצד "לקרות את השטית" שרצו לסוכך בו כנגד הגשם שעומד לדרת כל רשות אנשי המדינה ורק משום תפילתו של אחד היציע את השם סוככיה - לשון סוכך האחרים פרוטסטיה - לשון פרוטסט.

כאן, כמוכך, ההומור והלעג בשתי דרכים במשפטים כגון: "לושני לשון וממוללי מליון שצילין" - לשון נפל על לשון - וכן משמעותו: הומוריסטית. אך האירוניה גם כלפי חבדי האקדמיה - שרק מפגנתם ודעים עברית ואם כי מצוי שודש סכך וסוככיה ושטית, שון מלים עבריות, נקטו למלה לועזית. ועוד אומר עגנון:

"למט, כל השמטת מלים נגמרים באותיות יה, לפי שנתמקשה השירה ונתרבו המשוררים, לפיכך ראו בעלי הלשון לשייכם והחל עליהם את התחידים" (267).

אם נזכור שגם המלה לשוניה מסתיימת באותיות יה הרי שהמספר מוללי "במפרש" ובמפרד בסיומת זאת. האירוניה הלשונית בכלל והעניינית בפרט היא הכינוי לכנסת שהמציא המספר מחברו, בית שפתותיים, ולא אחרים. פרט לעונותיה "אם תשכחון בין שפתיים" (תהלים, סו, יד) או משפטיים שהאקדמיה יצאה לא רק משום דבריהם הוא אם כן בית שפתותיים אלא גם מקומם של צארכשנים, כלשון נוסה כמות (אמנם) וקוח ואמנם בחובה מסוימת.

הסיפור הראשון, "החוטפים" בנוי כסיפור בלשי. מר שרייהולץ, ששמו מעיד על צרונותו מצד אחד ועל ראש העין שלו מצד שני, נחטף בדרכו לאסיפה שעמד לנאום בה.

כאן בא תיאור הומוריסטי של אסיפות של נואמים. הומור התוקף למעשה את הנואמים אך לא רק אותם, אלא גם את באי האסיפות שהם אנשים ריקניים (253). את מר שרייהולץ הנואם שנחטף מביאים החוטפים לכפר, שאנשיו אנשי עבודה ואין להם פנאי לא לאסיפות ולא לבתי קהוה (לשונן של עגנון). החוטפים החזיקו בנואם עד לאחר סיום זמן האסיפה בחדר פשוט וקטן, הפשטות של החדר, המנוחה, מיעוט הריחות החזירו לשרייהולץ את ימיו הראשונים בארץ:

"שהיה יושב לאור מנורה קטנה וקורא, וקורא ולומר, יה, ימים שעברו ואינני" (259).

למעשה, בתיאור העקיפין של העבר, הצלפה למנהיגי המדינה בהווה, שחרלו מקראו. שרייהולץ זה ככל שהתרחק מלימודיו ומקריאתו, נעשה נואם חשוב וטוב יותר. האנאלוגיות הן בסיטואציות הן בצפיפות הן באנאלוגיות הפוכות וממילא בעלות אירוניה שנונה: ככל שהמנהיג מלומד פחות הוא חשוב ומבוקש כנואם יותר ויותר.

לסיפור זה, שהוא הראשון בין הסיפורים, יש חשיבות (יותר מאשר לסיפורים האחרים) ליצירת עגנון בכללה, בעיקר לתמול שלשום" ול"שירה". בעצמות שכיך אנשי הכפר העובדים והצנועים לכין אנשי העיר הריקניים הבאים לאסיפות, לרבות הנואמים, מצויה מעין נוסטאלגיה לזמנים שעברו מן העולם. אם "תמול שלשום" הוא סיפור של שתי ערים (שקר 281), ירושלים - עיר היישוב הישן ו"את עיר היישוב החדש" היא רומן של עיר אחת - ירושלים - שמצוי בה הישן והחדש, הרי "החוטפים" הוא סיפור של שני מקומות ושני זמנים, עבר והווה. את העבר על איכויותיו המוסריות והאינטלקטואליות ובניין הארץ מייצג הכפר ואת ההווה על ריקנותו והמוניות מייצגת העיר, והעיר - את המדינה. הכפר הוא רמז להחלפת שדה" שהובטח בתמול שלשום" (260).

אנאלוגיה מופשטת ואירונית קיימת גם בין שרייהולץ האורב לדבר בלי סוף לכין שוכני האהבים את השתיקה, ועוד, החרד הצנוע, שבו חיכה שרייהולץ עד שיעבור "ומן שבו" גרם לו "לחזור בתשובה". אך גם תשובתו היא תשובה הומוריסטית. הוא הציע לשוכני "לעשות עסק" ולחטוף גם את הנואמים ממתנגדיו. זאת, כמוכך, תשובה שאינה "תשובה". כך עברה מכת האסיפות במדינה. נואמים לא באו - נחטפו, אנשים ישבו בכתיבהם -

מסתכלים בספר ומטפלים בבניהם (...). נותנים דעתם על עצמם לתקן מקצת מעשיהם. ומתוך שמתקנים מקצת מעשיהם אף המדינה מתקנת וחולבת" (260).

השימוש בקו האיפוק, שאופייני ליצירת עגנון בכללה, גם הוא מצוי ביצירה זו. מבנה זאת משתלבת היטב עם התכונה של היתממות המספר.

הנמקת העלילה לכל אורכה היא אירונית. והביקורת נסגרת בעקיפיה לכאורה, סיפור גלוי בהחלט, למעשה יש לראות בו אלגוריה ביקורתית על תחומים רבים במדינה. עוד היבט בחטיפה יש מעין סטייה מן העלילה של הסיפור. ראשית - הסטייה עצמה הומוריסטית. שנית - סטייה קלה לכאורה שגרמה לשינוי מצב בחיי המדינה מעין הסיבה הרקה המפוצצת בלון גדול, או כרוך שלג קטן הולך וגדל. בין המוטביים, שהם מושא הביקורת, נזכר את הוזהרה ברחובות. מבנה הסיפור, קליפת תפוח החובי" הומוריסטי. כוונתו של אנרי ברגסון הוא מבנה של כרוך שלג. תחילתו של הסיפור - קליפת תפוח זהב ברשות הרבים, שגורמת סיבוכים:

"זקן אחד החליק ונפל. ליקט עצמותיו וקם. מה שאירע לזקן אירע לבחורה. ואם עצמותיה לא נתפזרו, מיטלטלן שבנרתיקה נתפזרו" (269).

כאן בא פידוש המגוץ את האנאלוגיה בין עצמות הוקן שנתפזרו לבין אבזרי תיק נשי שנתפזרו. זאת ועוד. הוקן שנפל - איש לא בא לעזורו, הנערה שנרתיקה נשפך אל הרחוב - רצו הכל לסייע ולקיים את פוזויה". ואם כי טווחו ואספו הכל - השאירו ברחוב את קליפת-תפוח הזהב. ואחר כך עוברת זקנה ושוכרת רגלה. ומיד מתארגנת התקוממות כנגד האחראים על הנקיין. מתקוממים נרגנים, רוצים לשבות משלם מסים. גם כאן מבנה של כרוך שלג - עניין פעוט הולך, גדל ומתגפת.

אך איש לא העלה כלל ברעתו להרים את קליפת הזהב ולחטל את משבר הקליפה.
הטכניקה של כדור שלג גדול והולך, או בלון מנופח, חוזרת בעלילות הסיפורים ובסגנונם מרובה הפעלים כאילו משפט רודף משפט. כן חזרות ונשנות אנאלוגיות בין עניינים פעוטים וחשובים - עד כדי אנאלוגיות אירוניות חריפות. דרך הומוריסטית נוספת היא האכסורד. מישהו מציע, למשל, שיצלמו את הקליפה צלמים מומחים, ויכתבו על כך מאמרים בעתונות. לפעולות אלה ררוש כסף שאיננו. הפתרונות למיניהם הולידו מריבות בעם -

„נתיירא בעל ספר המדינה שמא יבואו לדי מריבה. ביקש לסנות את הקליפה שכמילה איבה וקנאה“ (272).

צעקה אשה את על הפסולת המזהמת את המדינה. על כך ענה לה אדם אחר, שמכיוון שאנו עומדים בפני חלוקת הארץ ייתכן שהפסולת תיפול בידי הגויים צרינו. מיד פרץ ויכוח על עניין החלוקה.

זאת דוגמה לקפיצה מעניין לעניין ללא קשר בין הדברים מעין מגדל גבוה הנבנה על בלימה. עניין משתלשל מעניין וממנו נולד שוב עניין נוסף. מעין מפלצת המצמיחה מפעם לפעם ראש אחר. אם הייתי מגדמה הייתי אומרת מעין הידרה המצמיחה בכל פעם ראש אחר.

הסיפור האחרון „על המסים“ הוא חריף הן כראייתו את מנגנוני הנהגת המדינה והן באמצעי הומור. מושאי הביקורת הם קודם כל הפקידות שאינה עובדת:

„עושים להם הנרגנים צחוק ומלגלים ואומרים, ממה ישבתו פקדי המדינה, שמא מן הבטלה, שמא מחיבוק ידיים, מכל מקום יש להצטער על מזבזי קהוה וכעבים שבמשרדי הממשלה, שכל פרנסתם תלויה בפקידים שמרבים בקהוה ובכעבים, שאם ישברנו הפקידים פרנסתם של הקהוונים והכעבים מקופחת“ (274).

מכיוון שמצב המדינה בכל רע והיא חסרת כסף, מחליטים ב.ב. בית שפתוחים לעשות דבר. ולא סתם דבר, אלא „דבר של ממש“ - היינו „ועדה של מומחים שיברש את המצב“ (275), וזו לאחר ישיבות רבות החליטה שיש לשלם לעובדי המדינה ואף להכריז הוועדה שכר עבודתם. מסקנות כאלה הטילו רעש במדינה. את עיקר הרעש עשתה העתונות (כמו היום). ויש שטענו כי חייבת הממשלה למסור את מסקנותיה של הוועדה בידי „ועדה משפטית“ וכידי „ועדת תיאום“. הוועדות נולדות זו מתוך זו והן מתרבות כלא סוף וכמוכן כלא צורך (וכך קורה גם בכל דיון בחכרת לשוניה) והכספים שעליה לשלם - מצד אחר והכספים שהיא גובה מצד שני מתנפחים הם והולכים, בפרט כספי התשלומים ופחת. כספי המדינה. כדי למלא את האוצר שוב הקימו ועדה שתחפש אפשרות להטלת מס חדש, וכשראו שעל הכל יש כבר מסים, החליטו להטיל „מס מקלות“ על כל מי שיש לו מקל הליכה. וכדי שלא יעקפו את המס, חקנים לא יישענו על מטריותיהם, למשל, חוקקו חוק עור, שהכל חייבים במקל.

מכאן מתחילה קדחתנות של עשיית טרק המתוארת במשפטים קצרים עמוסי פעלים. ניתן לקרוא לזאת במליצה „משפטים קדחתניים“. זאת ועוד. המדינה מינתה מאות מפקחים להשגיח על ביצוע החוק ואלפי גובים לגבות מס מקלות. הגידול של עובדי המדינה גם הוא נעשה מפלצת כמו המדינה עצמה. וכך גדלים חובותיה ומתמעט כספה. ושוב עור, נתגלתה תקלה. לא היה די עץ בארץ לעשיית המקלות לכל התושבים.

„ומיד יצאו שלוהים לחוצה לארץ לקנות עצים ולעשות מהם מקלות“.

ושוב הקימו ועדה לעכב את שכינת עובדי המדינה עד שייקנה עץ ויעשו מקלות ויגבו מיסים והיה כסף לשלם לפקידים. ועוד ועדה מונתה שתקיים מגעים עם בנקים בחו"ל, ללוות מהם כספים לקנות עץ, לעשות מקלות, כדי להטיל מס ולשלם לפקדי המדינה. מעין זה גדיא.

מושאי הביקורת של עגנון בעל הראייה החרה מפליאים בעומק ראייתו. אם זו העתונות הרעשנית, אם זה חסרון הכיס של המדינה המסתבכת יותר ויותר בהוצאות יתרות. אם זו הקמת ועדות הצומחות וגדלות ומתפתחות ומתנפחות ולא רק במדינה גם במוסדות כמו לשוניה. דאם אלו המסים המרובים עד כדי גיחוך, וכל זאת בלשון עגנונית מיוחדת, בעלת משפטים קצרים (בניגוד ליצירות רבות אחרות) ופעלים מרובים ואמצעי הומור נוספים, כמו אנאלוגיות אירוניות בין דברים פעוטים לגדולים.

דבר

2.2.07.88

116